מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות בענייני חושן משפט על הפרשה

קרן טללי ברכה

גיליון שע"ב, פר' תולדות תשפ"ז

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

קרן נישואין שהופקדה לנכד שנפטר - למי שייכים הכספים?

(מאמר המשך משבוע שעבר)

בשבוע שעבר הבאנו את השאלה שנשאלה בבית הדין, עם סיפור המעשה, ותחילת הדיון והמשא ומתן ההלכתי, השבוע נמשיך ונסיים את היוצא להלכה ממה שנפסק בבית הדין, ונזכיר בקצרה שוב את דבר המעשה.

ר' יקותיאל זלמן רוזנצרן, יהודי אמיד ובעל צדקה, ביקש בהגיעו לגיל גבורות להבטיח כי לכל אחד מנכדיו תהיה בבוא העת התחלה מכובדת לקראת נישואיו. לשם כך הפריש מכספו קרן מיוחדת בסך חמישים אלף שקלים עבור כל אחד מן הנכדים, והפקיד את הכספים בידיו של ר' מרדכי שלמה וייסשטרום, איש נאמן שעליו סמך, כדי שישמור את הקרנות עבור הנכדים עד שיגיע כל אחד מהם לפרקו ויזדקק לכסף לצורך נישואיו.

חלפו כמה שנים, ולמרבה היגון אירע אסון במשפחה. אחד הנכדים, אליעזר מנחם, שעדיין לא זכה להקים את ביתו, טבע רח"ל בים בחוף בת ים ונפטר לבית עולמו.

עתה התעורר ספק ביד הנאמן בנוגע לקרן שהסב ייחד עבורו. מצד אחד, אם הכסף כבר נחשב כמתנה שזכה בה אליעזר מנחם בחייו, אלא שהופקד ביד הנאמן עד שעת נישואיו, הרי לאחר פטירתו עובר הכסף ליורשיו, ובמקרה דנן הוא אביו היורש את בנו. מאידך, שמא מעולם לא ניתנה לו הקרן אלא על דעת שיגיע לכלל נישואין, וכיוון שלמרבה הצער לא נתקיימה מטרת הנתינה, לא זכה בה כלל, והכסף נותר בכלל נכסי הסב ושייך ליורשיו.

השאלה היא אפוא: האם עצם הפקדת חמישים אלף השקלים ביד נאמן עבור הנכד הקנתה לו את הקרן מיד, והמילים שנועדה 'לצורך נישואיו' אינן אלא ציון מטרת המתנה. או שמא כל הזכייה הותנתה בכך שיינשא בפועל, ומשלא הגיע לכך אין ליורשיו כל זכות בכסף?

מתי אין יורשי המקבל זוכים

מעתה נמצא שיש כמה צדדים שבהם אין יורשי המקבל זוכים. לדעת הסמ"ע, במקום שלא נאמרה לשון 'תנו', אין הזכייה חלה קודם הנישואין. לדעת קצות החושן והנתיבות, אם הציווי היה לתת חפצים לצורך הנדוניה, אין הזכייה חלה מיד. ולדעת הרמ"א, יש שיטה שלעולם אין יורשי המקבלת זוכים בכסף שניתן לצורך נישואיה אם לבסוף לא נישאה.

וכתב הרמ"א שכן נראה עיקר לדינא. אך לדעת תרומת הדשן ומהרנא"ח שהובאו בגיליון רעק"א שבנותן לבתו או לבת בתו דעת כל הראשונים שגומר לתת את המתנה מיד, ואין כאן תנאי רק מראה מקום להוציאו לנישואין.

וא"כ בנידון דידן שציווה לתת מעות לנכדיו, לדעת השו"ע כיון שציווה לתת מיד חלה המתנה ואפילו לא נישאו אינם צריכים להחזיר, ולדעת הרמ"א יש תנאי של נישואין, ולדעת תרומת הדשן בקרוביו אין תנאי של נישואין. משום כך, אין להוציא את הכסף מידי המחזיק.

הקרן שביד הנאמן

בנידון שלפנינו, הסב לא הסתפק באמירה עתידית כי ייתן לנכדו חמישים אלף שקלים כשיינשא, אלא הוציא את הכסף מרשותו והפקידו בפועל ביד נאמן כקרן מיוחדת עבור הנכד לצורך נישואיו.

לפי ביאור הסמ"ע, אם עצם ההפקדה נעשתה בדרך של 'תנו' לנכד, נראה שהנכד זכה בכסף מיד, והציון שהוא מיועד לנישואין אינו דוחה את עצם הזכייה. גם לשיטת הלבוש, אם לא נאמר שהכסף יינתן לו 'בהוצאות נישואיו' אלא הופרש עבורו ונמסר לנאמן לשומרו עד אותה שעה, יש לומר שמתנה כבר חלה.

וכל שכן לשיטת הקצות החושן, שעיקר החילוק הוא בין חפצים לבין מעות. כאן לא הופרשו עבור הנכד חפצי נישואין מסוימים, אלא סכום קבוע של חמישים אלף שקלים במזומן, ואם כן נראה שהזכרת הנישואין אינה אלא ציון מטרת הכסף, ואילו הזכייה עצמה חלה מיד.

ויתר על כן נראה, כי כל מה שנתן בחייו לנאמן הוא כדי להוציא ממון זה מן הירושה של הבנים לעשותו כמתנה מחיים לנכדים, ונמצא שהקנה להם מיד את הדמים שביד הנאמן, רק שהוא ביקש מן הנאמן שיתנו להם את הדמים רק סמוך לנישואיהם כדי שלא יוציאו את הדמים בדברים אחרים אלא בשעת הנישואין.

לפי זה, נידון דידן עומד במחלוקת הפוסקים הנזכרת, אם מאחר שלא נישאו המתנה חוזרת לנותן.

היתומה שמתה לאחר שקיבצו מעות עבורה

יסוד חשוב נוסף מצינו בתשובת חתם סופר (חלק ה סימן קמז). הוא נשאל מאת ידידו הרב הגאון המופלג רבי פישל, אב"ד קהילת שארעווער, ובנו רבי יוסף משה, על מעשה בעני שמת והניח אחריו אלמנה, בן ובת.

אנשי המקום מינו שני גבאים שאספו מדי שבוע כסף לפרנסת המשפחה. לאחר זמן נפטרה גם האם, והמתנדבים הסכימו שלכל הפחות עד סוף אותה שנה ימשיכו הגבאים באיסוף הכספים כבתחילה. בסוף השנה הוחלט שהגבאים ישמשו כאפוטרופוסים על הכסף לטובת היתומים, ישמרו אותו עד שיגדלו, והבת תקבל את חלקה כשתהיה ראויה להינשא, ואילו הבן יוכל לעשות בחלקו ככל אדם.

כאשר גדל הבן מסרו לו את חלקו והוא נשא ונתן בו. לאחר מכן מת גם הבן, והכסף שנותר נשמר כולו לצורך נדוניית אחותו, עד שהגיע לסכום של שש מאות זהובים. לבסוף נפטרה גם הבת קודם נישואיה. המתנדבים ביקשו לקבל את הכסף בחזרה, ואילו השואל סבר שיש להשתמש בו לצורכי ציבור, מאחר שמעיקר הדין הוא שייך ליורשי הבת, ואין לך אדם בישראל שאין לו גואלים.

צדקה שכבר הגיעה

החתם סופר מתבסס על מה שכתב הר"י מקורביל דמה שהמתנה חוזרת כאשר מתה ולא נישאת משום שלא נתקיימה מחשבתו, והביא ראיה ממה שאמר אביי כי מה שהכהנים אינם צריכים להשיב את הדמים שניתנו בידם לכפרה כאשר מת הגזלן ואינו יכול להתכפר בקרבן האשם, כיון שגם במה שנתן לכהנים יש לו תועלת שכסף מכפר מחצה, ומוכח שכאשר יש תועלת בנתינה אפילו שאין זו כל כוונתו, אין אומרים שהמעות חוזרים, ומכאן שאם נתן לנישואין ולא נישאת, אך קיים בזה מצוות צדקה הרי נתקיימה מחשבתו ואין אומרים להחזיר הדמים, ורק כאשר לא קיים מצוה כלל צריכים להחזיר הדמים.

שליח או מקבל

החתם סופר כתב שלמעשה נראה שאין כאן מחלוקת כלל בין הראשונים, אלא שכל אחד עוסק במציאות אחרת.

סברת הרשב"א נכונה כאשר הכסף כבר הגיע ליד העני. משעה שהנותן מסר לעני את הפרוטה לצורך מזונותיו, הוא כבר קיים את מצוותו. גם אם לאחר מכן העני משנה מדעת בעל הבית ומשתמש בכסף לדבר אחר, אין זה מפחית מהמצוה של הנותן, הנתינה כבר נתקיימה, והדבר דומה ל'כסף מכפר מחצה', יותר מכן כאן שהוא מכפר כולו. והוא הדין בכסף לנדוניה שהאב מצוה לתת נדוניה

לבתו כדי שימצאו לה לוקחים כמו שנאמר בגמרא (כתובות נב:) הא נמי דאורייתא הוא, דכתיב 'קחו נשים והולידו בנים ובנות, וקחו לבניכם נשים ואת בנותיכם תנו לאנשים'. בשלמא בנים בידיה קיימי, אלא בנתיה מי קיימן בידיה, הא קא משמע לן דנלבשה וניכסה וניתיב לה מידי, כי היכי דקפצי עלה ואתו נסבי לה'. ואם כבר נמסרה הנדוניה לבת הרי קיים מצוותו והמתנה חלה, ואם מתה יורשיה יורשים אותה.

לעומת זאת, הר"י מקורביל עוסק באופן שבו הכסף לא ניתן לבת הענייה עצמה, אלא נשאר ברשות הנותן, או שאביה אסף אותו עבורה ונועד למסרו לה רק בשעת הנישואין. במקרה כזה האב אינו מחזיק בכסף כידה של הבת, אלא כשליח להעבירו לה כאשר תגיע שעת המטרה. לפיכך, אם מתה הבת או שהנישואין לא יצאו לפועל, לא קיים מצוה כלל שלא הגיעו המעות לידי הענייה וכיון שלא נתקיימה מטרת הנתינה כלל המעות חוזרות לנותנים.

גם רבינו חיים הכהן מדבר באדם שנדר לתת כסף ועדיין לא הוציאו מתחת ידו, ומת המקבל, בזה סבר רבי חיים כהן שפשוט שאין צריך לתת את הכסף, שכן מעולם לא התכוון הנודר לתתו אלא אם יגיע המקבל לידי נישואין ויעשה מצוותו, אך כל שהכסף נשאר אצלו אין לו מצוה כלל.

אפוטרופוס כיד היתומים

לגבי המקרה שנשאל עליו, החתם סופר עצמו הסתפק תחילה אם הגבאים שקיבלו את הכסף עבור היתומים דומים לאב המקבץ כסף עבור בתו, שאינו אלא שליח למסור לה את הכסף בעת נישואיה, ולעת עתה לא קיים הנותן מצוה כי לא היגע לידי הבת, ולכן אם לא הגיעה לנישואין חוזר הכסף לנותנים.

אולם מסקנתו הייתה שיש לחלק. אפוטרופוסים שנתמנו לטובת היתומים אינם שליחים בעלמא של הנותנים, אלא 'יד היתומים'. ממילא, כאשר הכסף נמסר לידם עבור היתומים, נחשב הדבר כאילו כבר זכו בו היתומים ונשלמה מצוותם של הנותנים.

אין הדבר דומה לשליח רגיל, שאם לא נאמר לו 'זכי' ומת המקבל קודם שקיבל את המתנה, חוזרת המתנה ליורשי הנותן. באפוטרופוס שנקבע לשמור את הממון עבור היתומים, זכה האפוטרופוס עבורם, והכסף שייך להם. ואם מתו, שייך הכסף ליורשיהם. ובמקום שאין היורשים ידועים, כתב החתם סופר שיש לעשות בכספים צורכי ציבור.

מכאן עולה יסוד גדול לנידון שלפנינו: יש להבחין בין מי שמקבל את הכסף כשליחו של הנותן, כדי להוציאו ולהעבירו למקבל רק בהתקיים התנאי בעתיד, לבין נאמן או אפוטרופוס שמקבל את הכסף כבר עתה עבור המקבל ושומר עליו בשבילו. באופן השני, יד הנאמן נחשבת כיד המקבל, והכסף כבר יצא מרשות הנותן וזכה בו המקבל, ונתקיימה מצוותו של הנותן, ולכן גם אם הנישואין בטלו המתנה אינה בטלה.

העולה לדינא לדעת החתם סופר

לפי זה, עיקר ההכרעה תלויה במהות ההפקדה שנעשתה על ידי הסב. אם ר' יקותיאל זלמן רק מסר את הכסף לנאמן כשליחו שלו, והורה לו שלא להקנות מאומה לנכד אלא לשלם חמישים אלף שקלים רק אם וכאשר יינשא, הנכד לא זכה בכסף בחייו, ולא נתקיימה מצוותו, ומשלא בא לכלל נישואין אין יורשיו זוכים בו.

אולם אם הסב הפריש בפועל חמישים אלף שקלים כמתנה מיוחדת עבור כל נכד, הוציא את הכסף מרשותו ומסר אותו לנאמן כדי שישמור אותו מעתה עבור אותו נכד, אלא שייעד את השימוש בו לצורך נישואיו, נחשב הנאמן כמי שמחזיק את הכסף עבור הנכד וכשומר שלו, ולא כשליח עתידי בלבד של הסב, ונתקיימה מצוה מיד. באופן כזה, לפי דברי החתם סופר, אם הנכד נפטר קודם נישואיו, הכסף עובר ליורשיו.

והגם שהמצוה להשיא את בנותיו על ידי העמדת הנדוניה נאמר על האב לבנותיו, הרי בפסוק נאמר גם 'וקחו לבניכם נשים' שגם את בניו יש להשיא, אלא שלבנותיו שצריכים להעמיד נדוניה האב מצוה לטרוח בזה, אבל בניו שיכולים להסתדר בעצמם אינו חייב בזה ורק למצוא להם שידוך ראוי, אבל בזמן הזה שאין ביד הבנים דמי ממון כדי לחתן את עצמם, מסתבר שגם לבניו יש לסייע לנישואיהם.

ועדיין יש לומר שרק האב נצטווה בכך, ולא שאר קרובים, אך ראה תשובת מהרש"ך (ח"ב סי' קפא) שכתב דכיון שהאב מצוה בזה, מדין קרוב קרוב קודם שנאמר לגבי מצות צדקה, חייב קרובו העשיר לסייע בידו במצוה זו.

לדעת החתם סופר, היה נראה לחלק בין נכדים שיכולים להינשא בלא העזרה הכלכלית של הסב לנכדים שאינם יכולים, שבנכדים שיכולים להסתדר, הרי אין מצוה במתנה שהעמיד לנישואין הנכד, ולא שייך לומר שנעשה רצונו בעצם מה שהממון נמסר לידי הנאמן שבזה כבר קיים מצוה. אלא שמאחר שהסב נתן לכל הנכדים באופן אחד, קצת קשה לחלק בדעתו ולומר, שלנכדים שאין ממון להינשא כוונתו הייתה שיהיה שלהם בכל אופן שבכך כבר קיים המצוה שלו, ונכדים שיש להם ממון כוונתו הייתה להתנות דווקא אם יינשאו ויצטרכו לנישואיהם לממון זה. והיותר נראה שדעת הסב שווה בכולם להשוות כל הנכדים בעשיה אחת, לתת בלי כל תנאי של ביטול אם ימות קודם הנישואין, כדי שלא לחלק בין הנכדים.

דברי החתם סופר הם לא בדעת הרמ"א

והנה שורש חידושו של החתם סופר, שגם מה שכתבו הראשונים כאשר אדם נותן למטרת נישואין הדבר עושה תנאי במתנה, אין הכוונה לתנאי שאם לא תינשא תחזיר, אלא לתנאי שתתקיים מצוה בידו, ולכן אם הגיע המעות לידה רק לבסוף לא נישאת, אין קפידא מצד הנותן כתנאי לבטל המתנה.

ולדעת החתם סופר רק הראבי"ה נחלק מכל הראשונים לומר שאפילו לא נתקיימה המצוה כלל, אין המתנה בטלה, אך כל הראשונים סוברים שמתנה למטרת נישואין עושה תנאי שיהיה שכר מצוה ביד הנותן.

אמנם כמו שנתבאר לעיל הדרכי משה (אבה"ע סי' נג, יו"ד סי' רנג, חו"מ סי' רנג) העמיד את דברי הראשונים כחולקים זה עם זה, שדעת הרשב"א והריטב"א כדעת הראבי"ה, ואינה עולה כדעת רבינו חיים כהן והר"י מקורביל והרא"ש, ממילא נמצא שדברי החתם סופר אינם בדעת הרמ"א, אלא שהחתם סופר עשה כאן הכרעה מדעת עצמו.

ונראה טעמו של הרמ"א שסבר כדבר פשוט שאדם שעושה מצוה רבה להעמיד סכום גבוה לנישואי יתומה אינו מוכן בשום פנים ואופן שהממון יצא על דבר אחר שאין מצוה, ואין לו נחת רוח במה שיאמרו לו שמה איכפת לך ואתה כבר קיימת מצוה, וזה כל משמעות סברת רבינו חיים כהן כמבואר באור זרוע (צדקה סי' ז), וגם זה נחשב אצלו שלא קיים מצוה כלל. ובפרט סברא זו קשה באב המעמיד נדוניה לבתו לומר שכיון שהגיע הנדוניה לבתו אפילו לא נישאת ניחא ליה בזה שהוא מצידו קיים המצוה להעמיד נדוניה, שקרוב לומר שהאב רוצה בנשואי בתו ולא בקיום המצוה להעמיד הנדוניה. זאת ועוד שהרי המצוה היא לחתנה והעמדת הנדוניה היא רק הכשר מצוה שירבו הקופצים לשאתה, ואין כאן מצוה בפני עצמה וכמו בנתינה של כסף לעני. ומכל הני טעמי נראה שלא סברו הרמ"א ושאר האחרונים לחידושו של החתם סופר.

וכבר נתבאר לעיל החילוק העולה מדברי תרומת הדשן ומהראנ"ח שהובא בגיליון רעק"א, בין נידון הרשב"א והריטב"א שהוא בנותן לקרובו ודעתו קרובה יותר לתת בכל אופן ורק להיות מראה מקום לעשות בדמים שימוש לנישואין, לבין נתינה לצרכי צדקה שיש בדבר דעת חזקה שאינו מוכן שהמעות לא ישמשו כלל צדקה. וגם נתבאר דעת השו"ע והרמ"א שלא חילקו בזה.

העולה לדינא בנידון דידן

אם הסבא רבי יקותיאל זלמן מסר את הממון ביד הנאמן רבי מרדכי שלום, כדי שישאר הממון שלו ורק בשעת הנישואין יקנה לנכדיו, הרי שהנכד אליעזר מנחם שטבע בחוף ימה של בת ים מעולם לא נישא ולא הקנה ממון כדי שירשוהו קרוביו. אבל אם הקנה את הממון מיד בשעת המסירה על דעת שהנאמן ימסור אותו רק בשעת הנישואין, הרי שכבר היה הממון של אליעזר מנחם.

דעת השו"ע - שהמתנה נשלמה, וכיון שזמן נישואין כבר לא יבוא, יש לתת את המתנה מיד.

דעת הרמ"א - שכיון שהמתנה ניתנה על דעת ותנאי הנישואין, אם לא נישא חייב להחזיר לנותן. אמנם יש לומר שבאופן דידן יש סברא שהסב אינו רוצה לחלק בין הנכדים, וכשם שהכל נוטלים גם נכד זה יקבל את חלקו, ואם הם מקבלים בשעת הנישואין הוא יקבל בשעת מיתתו ויזכו בו יורשיו.

דעת התרומת הדשן - שכיון שהמתנה היא לקרוביו, ממילא גמר והקנה בכל אופן. והביאו דבריו מהראנ"ח והגרעק"א.

דעת החתם סופר - שמאחר שקיים מצוה במה שסייע לאביו להעמיד את הנדוניה, כבר נתקיים מקצת כוונתו, ואין המתנה חוזרת. והעלינו שאפילו לנכד שיש ממון לאביו ואין מצוה לסייע לאביו בנדוניה, מכל מכום כוונת הסב הייתה לתת גם לנכדים אלו ולא להפלות ביניהם, וכיון שכן גם הם נוטלים בכל אופן.

נמצא לדעת רוב הפוסקים, הנאמן צריך למסור את החמישים אלף ליורשי אליעזר מנחם. ועוד שבנידון שלפנינו שהכסף כבר אינו מוחזק בידי יורשי הסב, ואדרבה הסב כבר הוציא מרשות בקניין גמור להקנות לנכדיו, ורק שעתה באים בטענת תנאי ביטול ותובעים לבטל את המתנה, אין בידם להוציאו מיד יורשי הנכד מכוח טענת 'קים לי'.

